

Освітнє середовище Полтавської губернії під час Першої світової війни

У статті розглянуто розвиток народної освіти на Полтавщині під час Першої світової війни, визначено складові частини освітнього середовища губернії, досліджено заходи губернського земства, спрямовані на розвиток початкової та позашкільної освіти у 1914-1917 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, освітнє середовище, Полтавська губернія, земство.

«Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» [1]. Законодавча база України визначає пряму залежність прогресивного розвитку нашої країни від стану справ у галузі освіти, акцентує увагу на необхідність взаємозв'язку між станом системи загальної середньої освіти та вільним розвитком людської особистості, формуванням цінностей правового демократичного суспільства в країні [2]. Визнання на законодавчому рівні пріоритетності розвитку освіти для розбудови української держави значно актуалізує наукові дослідження з даної проблематики, в тому числі й історичні.

З початку XXI ст. реформування системи освіти в європейських країнах відбувається з урахуванням сучасних глобалістичних тенденцій та найкращих національних традицій. Зважаючи на багатотисячлітній історичний досвід розвитку української національної освіти існує велика ймовірність того, що такий шлях реформ може стати цілком прийнятним і для нашої країни. З огляду на це освітянські краєзнавчі студії набувають практичного значення. Одним з найменш досліджених етапів в історії вітчизняної освіти є період Першої світової війни.

Варто відмітити той факт, що одним з найперспективніших напрямів в сучасній європейській історіографії Першої світової є дослідження «культури війни»*, складовою частиною якої є функціонування освітнього середовища**.

Досягнення максимальної об'єктивності при реконструкції загальноукраїнської картини

стану освіти під час Великої війни неможливе без урахування регіональних аспектів. Виходячи з цього об'єктом дослідження було обрано освітнє середовище Полтавської губернії.

Мета даної роботи полягає в дослідженні освітньої складової провінційного соціокультурного середовища Полтавщини в період Першої світової.

У відповідності до мети вирішуються такі дослідницькі завдання:

– визначення основних етапів формування освітнього середовища на Полтавщині у др. пол. XVIII – поч. XX ст.;

– визначення структури та основних показників, які характеризують стан освітнього середовища губернії у 1914 – 1917 рр.;

– визначення основних напрямів діяльності Полтавського губернського земства в галузі народної освіти під час війни.

З огляду на загальні умови розвитку вітчизняного історіографічного процесу можна виокремити чотири етапи в дослідженні стану освіти на українських землях під час Першої світової війни:

I період – дореволюційний (1914-1917). Для першого періоду характерні наявність великої кількості фактичного регіонального матеріалу. При написанні даної роботи було опрацьовано три групи джерел дореволюційного періоду.

Першу групу складають *інформаційні документи* органів земського самоврядування (зібрань та управ). До них відносяться журнали засідань земських зібрань, доповіді та

* «Культура війни» - поняття, що охоплює широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або трансформувалися під впливом Першої світової на всі сторони буття – освіту, виховання, релігію, форми індивідуального та колективного побуту, тощо [20].

** Освітнє середовище – частина соціокультурного простору, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, освітнього матеріалу та суб'єктів освітніх процесів [8].

звіти земських управ і ревізійних комісій. Подібні документи дають можливість дослідити організаційно-розпорядчу діяльність земств у справі народної освіти в губернії.*

Статистичні видання. Під час війни статистичне бюро Полтавського губернського земства продовжує видавати «Статистичні щорічники на...рік» (останній вийшов у 1919 році), які слугують джерелом для дослідження динаміки основних показників, які характеризують розвиток початкової народної освіти. У 1916 році виходить «Огляд Полтавської губернії за 1914 рік», який містить зведену відомість про навчальні заклади губернії. «Пам'ятні книжки Полтавської губернії» за 1914-1916 рр. є джерелом біографічної та географічно-хронологічної інформації.

Періодичні видання. У жовтні 1914 року зусиллями Полтавського губернського земства у світ вийшов перший номер «Педагогического журнала для учащихся народных школ Полтавской губернии», на сторінках якого протягом 1914-1917 рр. друкувалися матеріали статистичного, нормативно-правового, науково-педагогічного та публіцистичного характеру**. У цей же період у «Полтавських єпархіальних відомостях» з'являються публікації присвячені як загальному стану навчання в духовних школах, так і патріотичному вихованню молоді, благодійницькій діяльності церковнопарафіяльних шкіл, мовним проблемам в початковій школі, тощо.

II період – міжвоєнний (1918-1939). У міжвоєнний період у наукових працях радянських і західних учених Перша світова розглядається лише в контексті військово-політичної історії. У цей час формуються український національний та радянський наративи, у яких розвиток освіти в Росії на початку ХХ ст. мають загальну негативну оцінку.

У своїй праці «Історія освіти на Україні» видатний українській педагог-емігрант С.О.Сірополко визнає зусилля земств і окремих прогресивних громадських діячів у справі народ-

ної освіти, але робить такий висновок: «Чужа (російська – В.С.) для українського народу шкільна та позашкільна освіта неминуче вела до послідовного підупаду української культури» [21, с.459].

У радянському наративі, детермінованому класовим підходом і «нищівною критикою підлості та зрадництва панівних класів в справі народної освіти», період 1915-1917 рр. характеризується як «ганебний підсумок другого періоду шкільно-буржуазного реформаторства» [29, с.256].

III період – II Світова і повоєнний час (1939-1991). Практично до середини 1950-х рр. розвиток освіти під час Першої світової війни були поза увагою радянських істориків. У другій половині 1950-х–1970-х рр. видаються праці Г.І.Шигаліна, А.Л.Сидорова, О.К.Кошика та інших радянських вчених, присвячені економічному та фінансовому положенню Російської імперії під час Першої світової, діяльності більшовицької партії, робітничому рухові тощо [30]. Вплив війни на процеси, які відбувалися у цей час у соціокультурній сфері, залишалися поза сферою наукових інтересів радянської історичної школи.

З середини 1960-х рр. нового розвитку набувають історичне краєзнавство та дослідження регіональної історії. Визначним явищем у радянській історіографії стало видання багатотомної «Історії міст і сіл України». Так, мом цієї енциклопедії, присвячений Полтавщині, містить в собі інформацію про історію освіти в містах і селах області з характерними для радянського періоду ідеологічними штампами***, а Першій світовій війні відводиться роль катализатора всіх негараздів у «злиденному житті полтавського села».

Під час «перебудови», не зважаючи на певні зрушення в галузі державної ідеології, кардинальних змін у проблематиці досліджень Першої світової не відбувається.

* У першу чергу це пов'язано з фінансуванням освітніх закладів, зміною їх статутів, проведенням учительських з'їздів тощо.

** Так, у журналі друкували кошториси і звіти земств з народної освіти, кількість бібліотек тощо. Окрім того особлива увага приділялася законам, циркулярам, розпорядженням органів центральної та місцевої влади в сфері народної освіти.

** Такими як «злидні і темрява панували в селянських хатах», «похмуре життя повітового міста» тощо [10, с. 824].

IV період – сучасний (з 1991 року). Сучасний період в історіографії Першої світової війни характеризується багатовекторністю досліджень та відсутністю ідеологічного тиску з боку держави. У центрі уваги сучасних дослідників залишається військово-політична проблематика, з'являються студії в яких розглядаються соціогуманітарні та соціокультурні аспекти Великої війни.

Так, у монографії О.П.Реєнта та О.В.Сердюка «Перша світова війна і Україна» (2004) на широкому колі архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкрито значення економічного потенціалу України для Російської імперії, показано вплив війни на долю українського народу.

На сучасному етапі розвитку історіографії української освіти помітне намагання пов'язати наукові дослідження з вирішенням практичних завдань. З'являються студії в яких розглядається просвітницька діяльність земств в Україні, народна освіта в добу національно-визвольних змагань, жіноча та приватна освіта в Російській імперії тощо [28].

У 1992 році виходить у світ енциклопедичний довідник «Полтавщина»: позбавлений ідеологічного нашарування, він містить у собі статті з історії навчальних закладів області.

Отже, ми можемо говорити про відсутність у вітчизняній історіографії спеціальних досліджень, присвячених функціонуванню освітнього середовища України під час Великої війни. Усе вищевикладене робить дане дослідження актуальним як у теоретичному так і у практичному плані.

Майже до останньої чверті XVIII ст. народна освіта залишалася поза увагою урядових кіл Російської імперії. Розвиток цієї важливої складової духовної культури було покладено на церкву, яка бачила основну місію школи в релігійно-моральному вихованні населення та поширенні елементарної грамотності.

Незважаючи на те, що визвольна війна 1648-1654 рр. сприяла «піднесенню грамотності трудящих, а у великих селах були створені початкові і дяківські школи, де вчилися діти козаків, селян, духівництва» [10, с.16] рівень освіченості в Гетьманщині в другій половині XVII ст. був на достатньо низькому рівні навіть серед козацької старшини [15, с.205-206]. Позитивні зрушення у галузі освіти на Полтавщині припа-

дають на другу чверть XVIII ст. і пов'язані з відкриттям у 1738 році Переяславської семінарії та зростанням кількості парафіяльних шкіл [14].

Адміністративне піднесення Кременчука (1764) сприяло відкриттю у ньому цілої низки навчальних закладів, характерних для губернських міст Російської імперії другої половини XVIII ст. Так на початку 1780-х рр. у Кременчуці існували міська школа для «бідних шляхетних дітей», «пансіон шляхетних дітей», пансіон «шляхетних сиріт», приватні чоловіче та жіноче училища. Пізніше з'являються казенні чоловіче і жіноче училища, в яких у 1788 році навчалося 55 та 42 учні відповідно [9, с.216-217].

Реформа освіти 1782 року передбачала відкриття головних і малих народних училищ які б мали стати безстановими початковими навчальними закладами. У цей період розвиток народної освіти поступово стає складовою частиною внутрішньої державної політики Російської імперії, але відсутність чітких механізмів її реалізації гальмує даний процес.

На початку XIX століття створюється Міністерство народної просвіти і з'являються нові адміністративно-територіальні одиниці – учбові округи. Створена у 1802 році Полтавська губернія входить спочатку до Харківського, а з 1839 до Київського учбового округу. Згідно з «Попередніми правилами народної освіти», складеними у 1803 році першим міністром освіти П.В.Завадовським в імперії було запроєктовано чотири типи навчальних закладів: початкова школа, повітове училище, гімназія та університет.

На Полтавщині початку XIX ст. із зазначених вище закладів існувало лише одне повітове училище, відкрите у 1799 році у Полтаві. У 1803 році за наказом малоросійського генерал-губернатора А.Б.Куракіна було зібрано інформацію про стан освіти в містах та повітах, при цьому особлива увага приділялася наявності в губернії старих парафіяльних шкіл. Перепис показав наявність подібних шкіл у Хоролі (4), Переяславі і Кременчуці (по 3 в кожному місті), у Ромнах (2) та Пирятині (1). Окрім вищезгаданих міст парафіяльні школи функціонували і у сільській місцевості: у Переяславському повіті – 18, Золотоніському – 16, Полтавському – 6, Хорольському – 8 [14, с.38-39]. Підставою для занепокоєння губерн-

ського керівництва була незначна кількість дітей, які навчалися у таких школах – 504 учні.

У подальшому розвитку освіти в Полтавській губернії у XIX ст. можна виокремити наступні ключові події:

– 1806-1820 рр.: у 14 містах губернії відкрилися повітові училища;

– у 1808 році на базі Полтавського головного народного училища відкривається перша в губернії гімназія;

– у 1833-1834 рр. у губернському та повітових містах відкриваються парафіяльні училища (2-річні за Статутом 1828 р.), в цей же час у Полтаві та Кременчуці відкриваються училища для дітей німецьких колоністів;

Слід зазначити, що до середини XIX століття середні навчальні заклади функціонували тільки у Полтаві: так, у 1846 році в губернському центрі працювали Петровський Полтавський кадетський корпус (відкрито у 1840 році), інститут шляхетних панянок та чоловіча гімназія. За даними на цей же рік на Полтавщині працювали 15 повітових училищ, 32 парафіяльних училища, семінарія у Переяславі, 4 повітових і 4 парафіяльних духовних училища та 87 парафіяльних училищ, які були підпорядковані Відомству державного майна. Діти єврейського населення* отримували освіту в талмуд-торах, хедерах та у меламедів. Всього в освітніх закладах губернії у 1846 році навчалось лише 8928 хлопців та 291 дівчина, а співвідношення кількості учнів до загальної чисельності населення становило 1:90 [4, с.75-80].

Невідповідність темпів зростання населення з кількістю шкіл призводить до погіршення даного показника: у 1859 році це співвідношення становить 1:172. Наприкінці 1850-х рр. поступово зростає кількість дівчат, які сідали за шкільні парти. За даними на 1859 р. загальна кількість учнів в губернії становила 10344 особи, серед яких 9258 хлопців та 1083 дівчини. [23, с.29].

Якісно нові зміни в розвитку освіти припадають на період 1860-1870 рр. і пов'язані як із реформами у даній галузі, так і з впроваджен-

ням у губернії земського самоуправління. Наступні цифри дають змогу оцінити внесок земств у справу народної освіти за перші 25 років їх існування:

– на 1864 рік (початок земської реформи) у Полтавській губернії існувало 677 шкіл, в яких навчалось 13182 хлопців та 1671 дівчина;

– у 1882 році на Полтавщині функціонує 786 шкіл у яких навчається 34848 хлопці і 3459 дівчат. Тобто, при збільшенні кількості шкіл на 16% число учнів-хлопців у них зросло на 165%, а дівчат на 107% [3, с.106-107].

Не менш вагомим були здобутки земств у розбудові системи середньої освіти. Так, до 1864 року в губернії існувало лише 4 середніх навчальних заклади, а за 25 років діяльності земств (1866-1891) на Полтавщині з'явилося 2 чоловічі гімназії (у Лубнах та Прилуках), 3 реальних училища (у Полтаві, Кременчуці та Ромнах), 5 жіночих гімназій та 6 прогімназій. За даними на 1891 р. в них навчалось 2796 учнів (968 хлопців та 1788 дівчат), а загальна сума утримання середніх освітніх закладів складала 400 тис. крб, з яких 1/5 сплачували земства [3, с.109-110].

Незважаючи на достатньо високі темпи зростання кількості освітніх закладів у 1870-1890 рр. І Всеросійський перепис населення 1897 р. виявив достатньо низький відсоток грамотності серед населення Полтавської губернії – 16,9%** . Грамотність серед корінного населення губернії – українців була найнижчою в порівнянні з представниками інших національностей і становила лише 14,6%. У той же час завдяки зростанню кількості шкіл та училищ у 1870-1890 рр. помітно зростає рівень грамотності серед населення губернії у віковій категорії від 10 до 30 років. У середньому по губернії цей показник становив 46,11%- 49,86%***, а у містах сягав 66,65% – 74,84%.

Найбільший відсоток грамотних було зафіксовано серед духовенства, трохи нижче цей показник був у дворянства й міських станів. У той же час лише 24,41% селян-чоловіків і 2,84% селянок були грамотними [17, с.30-31]. Вищенаведені показники викликали занепоко-

* У 1846 році в єврейських училищах навчалось 1929 учнів.

** За статевою ознакою цей показник мав наступний вигляд: грамотними були 27,78% чоловіків і лише 6,31% жінок.

*** Загальноімперські показники для цієї групи населення були 44,9-45,5% [29, с.233].

ення серед земської інтелігенції, призводило до гострих дискусій в зібраннях. На губернських і повітових земських зборах піднімалися питання щодо необхідності розширення мережі освітніх закладів, в тому числі й для дорослих, про запровадження викладання українською мовою у початковій школі.

На кінець XIX-початок XX ст. припадають спроби російського уряду реформувати систему освіти, постає питання про необхідність створення єдиної загальноосвітньої середньої школи. З новою силою освітня проблематика постає після першої російської революції: 1 листопада 1907 р. до Державної Думи надходить законопроект Міністерства народної освіти про запровадження в імперії загальної початкової освіти, який з цілої низки причин не було прийнято. Наступна спроба реформ в галузі народної освіти припадає на період Першої світової війни, але і її спіткала така ж сумна доля.

Функціонування освітнього середовища Полтавської губернії залежало, в першу чергу, від його структури: суб'єктів і об'єктів, їх кількісних та якісних характеристик. Під суб'єктами освітнього середовища слід розуміти учнів і викладачів, а під об'єктами – засоби навчання, методику й матеріальну базу, управління педагогічним процесом тощо.

У 1914 році на Полтавщині функціонувало 3147 навчальні заклади (початкові, середні, спеціальні та технічні) в яких навчалось 232583 учнів.

Різновекторність у розвитку освіти в Російській імперії у XIX ст. призвела до співіснування великої кількості організаційних форм й підпорядкування навчальних закладів. На початку XX ст. така висока диференціація гальмувала можливість проведення кардинальних реформ та створювала дисбаланс в освітньому середовищі. Характерною ознакою став розрив між середньою та початковою школою та між вищими та нижчими початковими навчальними закладами.

Внаслідок особливостей розвитку в освітньому середовищі Полтавщини напередодні Першої світової можна виділити наступні соціальні типи педагогічних працівників: викладачі середніх навчальних закладів, вчителі вищих початкових училищ (ВПУ), вчителі земських та

церковнопарафіяльних початкових шкіл. Окрему соціальну групу складали законовчителі та викладачі духовних навчальних закладів.

Особливо високий рівень диференціації спостерігався серед початкових навчальних закладів. Так в Полтавській губернії у 1914 р. існували:

1. Заклади Відомства православного сповідання (ВПС), до яких відносилися: зразкові школи (однокласні та двокласні), церковнопарафіяльні школи (однокласні та двокласні) та школи грамоти.

2. Вищі початкові училища, які знаходилися в підпорядкуванні дирекції народних училищ.

3. Училища, які знаходилися в підпорядкуванні дирекції та училищних рад: міські парафіяльні за Статутом 1828 р. (однокласні та двокласні), міністерські за Положенням 1875 р. (однокласні та двокласні), земські двокласні за програмою міністерських, однокласні початкові за Положенням 1874 р. (міські та сільські) і приватні підготовчі училища.

Найбільш поширеною формою серед згаданих вище закладів були сільські однокласні (1564 одиниці) та однокласні церковнопарафіяльні школи (866 одиниць), в яких навчалось, відповідно, 122973 та 45802 учні*.

Середні учбові заклади губернії напередодні Першої світової війни були представлені 5 реальними училищами (1555 учнів), 12 чоловічими гімназіями (3233 учні) та 21 жіночою гімназією (7509 учениць). Окрім того діяли 2 жіночі прогімназії, кадетський корпус й інститут шляхетних панянок. Склад спеціальних та технічних училищ мав наступний вигляд: комерційні училища (4 одиниці), Полтавські музичне і землемірне училища та фельдшерська школа, 4 ремісничих училища та 11 шкіл рукоділля, 5 сільськогосподарських шкіл та стільки ж шкіл садівництва та огородництва. У Кременчуці функціонували фельдшерсько-акушерська школа й залізничне технічне училище, а у Полтаві та Миргороді – художньо-промислові школи. Також у губернському центрі діяли дворянський пансіон-притулок та училище для сліпих дівчат.

Відомству православного сповідання підпорядковувалися Духовна семінарія (580 учнів), 4 духовних училища (887 учнів), 4 жіночих епар-

* Разом в цих школах навчалось 72,57% від загальної кількості учнів у губернії.

хіальних училищ (1739 учениць) та залізничне двокласне училище (502 учні). Переважну більшість учнів даних навчальних закладів (окрім залізничного училища) склали діти духовенства.

Єврейські навчальні заклади поділялися на двокласні училища, талмуд-тори, хедери, та початкові училища 3 розряду. В 244 хедерах Полтавської губернії навчалася 3394 дітей, що складало 60,74% від загальної кількості учнів юдейського віросповідання [11].

*Конфесійний та соціальний склад учнів середніх навчальних закладів Полтавської губернії.** Переважну більшість у подібних закладах склали учні православного віросповідання: їх кількість коливалася від 94,6% у ремісничих училищах до 60,2% у жіночих гімназіях. Щодо чисельності учнів юдейського віросповідання, то протягом 1901-1911 рр. вона збільшилася у гімназіях (чоловічих і жіночих) і реальних училищах та зменшилася у технічних і ремісничих училищах.

На початку 1910-х рр. лише чоловічі гімназії залишалися єдиним навчальним закладом де частка дворян була найбільшою – 37,8%** . Найменша ж кількість дітей дворян та чиновників навчалася у ремісничих (4,9%) та технічних училищах (17,7%). У жіночих гімназіях, реальних та технічних училищах найбільшу частку склали учні – вихідці з купецького і міщанського станів та діти почесних громадян: від 52% до 38,1%. На початку ХХ ст. православне духовенство зберегло ознаки кастовості, що відображалася й на виборі навчальних закладів, у яких отримували освіту діти священників. Діти духовенства склали лише 7,2% учнів чоловічих гімназій, а у ремісничих училищах їх частка була ще нижчою – 1,1%. З початку ХХ ст. зростає кількість дітей селян та козаків, які навчалися у чоловічих гімназіях (з 8,7% у 1901 р. до 19,6% у 1911 р.), подвоюється їх відсоток у реальних училищах та жіночих гімназіях, а у ремісничих училищах їх частка складає 58,7% [22, сс.8-11, 22-25, 36-39, 46-49].

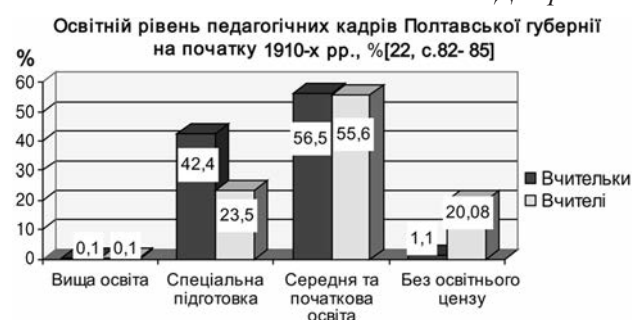
Конфесійний склад учнів міських училищ Полтавської губернії на початку 1910-х рр. мав такий вигляд: православні – 92,5%, юдеї –

6,3%. За соціальним походженням 65,7% учнів міських училищ Полтавщини склали діти селян та козаків, в той час як дворяни склали лише 4,4% (відповідно найвищий та найнижчий показники для Київського навчального округу). У свою чергу 99,1% хлопчиків і 94,6% дівчинок, які навчалися у *початкових школах* були православного віросповідання, а 0,6% і 4,8% учнів відповідно сповідували юдейську релігію [22, с.64-67, 75].

Урядовий перепис, проведений 18.01.1911 р. виявив, що за абсолютною кількістю початкових шкіл Полтавська губернія посідає третє місце в Росії, за кількістю вчителів у них – п'яте місце, а за кількістю учнів – шосте. У той же час у відсотковому відношенні учнів до загальної кількості дітей шкільного віку (45%) Полтавщина займала одне з останніх місць в імперії [25, с.227]. Ці показники були досягнуті, у першу чергу, завдяки грамотній діяльності губернського земства в справі народної освіти.

Аналіз розвитку народної освіти на Полтавщині напередодні Першої світової війни дає можливість виділити два основних завдання, які стояли перед земствами губернії: будівництво нових початкових шкіл і забезпечення їх кваліфікованими кадрами. На 1 січня 1915 р. в початкових школах Полтавської губернії працювали 4017 осіб педагогічного персоналу: 2669 вчительок (66 %) та 1348 вчителів (34 %), професійна підготовка яких була на достатньо низькому рівні (Діаграма 1)[26, с.214].

Діаграма 1

Вирішенню проблем у галузі освіти мало сприяти Педагогічне бюро, підпорядковане Полтавській губернській земській управі. Основ-

* Показники для середніх навчальних закладів розраховані для всього Київського навчального округу, до якого входили Волинська та Подільська губернії, в яких нараховувався значний відсоток католиків та шляхтичів. Для початкової школи відповідні показники розраховувалися для кожної губернії окремо.

** У 1901 р. кількість дітей дворян та чиновників у чоловічих гімназіях становила 52%.

ними функціями бюро були: розповсюдження книг педагогічного змісту серед викладачів шкіл, видання педагогічного журналу, організація загальноосвітніх та педагогічних курсів. Так, у 1914 р. Педагогічною бібліотекою, яка діяла при бюро, скористувалося 103 викладачі та 68 службовців, за цей період їм було видано 1592 книги [12, с.116].

Підготовка педагогічних кадрів у губернії здійснювалася у церковній учительській школі, 5 учительських другокласних школах і на педагогічних курсах. Дворічні педагогічні курси функціонували у Полтаві і Зінькові, а трирічні – у Костянтинограді.

З вересня 1914 р. зусиллями губернського земства у Полтаві почав функціонувати Педагогічний інститут для студентів якого в кошторис земських витрат на 1915 рік було закладено 15 стипендій, кожна по 200 крб. [5, с.42-43].

Згідно до постанови губернських земських зборів від 13.12.1913 р. у двох населених пунктах Полтавської губернії щорічно проводилися одномісячні педагогічні курси. Метою курсів було підвищення кваліфікації вчителів шляхом лекцій, практичних занять та обміну досвідом. Під час курсів, також, відбувалося розповсюдження педагогічної літератури, яку для цієї мети закуповувало Педагогічне бюро. Окрім того влітку у губернському центрі проводилися загальноосвітні курси для педагогів.

Перші подібні курси відбулися у 1913 р., а у червні-липні 1914 р. діяли як загальноосвітні, так і педагогічні курси у Кременчуці та Ромнах. Загальна сума витрат губернського земства на курси 1914 р. склала 14008,02 крб. Слід відзначити величезну зацікавленість педагогів губернії у подібних заходах. Так, кількість слухачів на Кременчуцьких курсах 1914 р. перевищила заплановану вдвічі (211 викладачів замість 100): на Роменських були присутні 111 слухачів, на Полтавських загальноосвітніх – 298 педагогів [12, с.121-125]. Курси 1914 року були першими і останніми для надніпрянського міста: внаслідок війни Кременчук перетворюється на величезний шпиталь і казарму, а дорожня житла та харчування не дали можливості йому приймати подібні заходи. Не зважаючи на обставини військового часу у 1915-1916 рр. курси проводяться в Кобеляках та Пирятині. На заходах 1916 р. були

присутні 348 слухачів, з яких 86,8% – жінки [27, с.179], на літо 1917 року місцем проведення курсів обираються Зіньків та Лохвиця.

Протягом 1915-1916 рр. в Полтавській губернії на 37,4% збільшилася кількість викладачів початкових шкіл. Так, станом на 01.01.1917 р. у початкових школах Полтавщини працював 5591 вчитель, при чому жінки склали 70,3% від цієї кількості. Відсоток вчителів з вищою освітою залишається незмінним (0,1%), до 49% збільшується кількість педагогів, які мали спеціальну підготовку, а частка викладачів без освіти зменшується до 2,5% [27, с.174]. З огляду на структуру показників в діаграмі 1 можна припустити, що чинниками, які вплинули на зростання освітнього рівня педагогів губернії під час війни були:

– підвищення кваліфікаційного рівня викладачів (в першу чергу жінок) за рахунок заходів, які проводили земства (відкриття педагогічного інституту, літні курси, видання спеціалізованого журналу);

– вибуття зі складу педагогічного контингенту чоловіків з низьким рівнем освіти.

Форма № 3.
(сг ст. 156 Уст. о воин.
пов. по прог. 1912 г.)

ОБЪЯВЛЕНИЕ

О ВЫЗОВЪ КЪ ИСПОЛНЕНІЮ ВОЕНСКОЙ ПОВИННОСТИ.

Галачское Уѣздное по военной повинности Присутствіе объявляет, что въ текущемъ году дѣйствию по призыву молодыхъ людей подлежащихъ исполненію военной повинности съ 1916 году, на службу, будутъ открыты въ нижеслѣдующіе дни:

Въ 3-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Галачѣ 15 Мая
во 2-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Галачѣ 23 Мая
въ 1-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Галачѣ 31 Мая

Къ вышеозначеннымъ днямъ въ призывной пунктъ г. Галача должны явиться

1-е. Лица, которымъ возрастъ не могъ быть опредѣленъ по установленнымъ для этого документамъ и не былъ опредѣленъ по инарному виду до призыва (ст. 133^а Уст. о воин. пов. по прог. 1912 г.)

2-е. Подлежащихъ на основании ст. ст. 180, 386^а, 389, и 390 Уст. о воин. пов. назначенію на службу безъ жребія;

3-е. Получившіе отсрочку по семейному положенію при призывѣ 1914 г. (ст. 48^а Уст.) до предстоящаго призыва, а также непринятые на службу за сіюю 181^а ст. Уст. о воин. пов. по прог.

4-е. Въѣ внесенные въ призывные списки 1916 года, за исключеніемъ лишь:

а) освобожденныхъ отъ военной повинности (ст. 79 Уст.); б) зачисленныхъ въ запасъ флота (ст. 82); в) получившіе отсрочки для окончанія образованія (ст. ст. 61-61^а), вследствие нахождения на службѣ по договору на судахъ торговаго флота (ст. 84) и по семейному положенію (ст. 48^а); г) получившіе льготное перваго разряда по семейному положенію (ст. 48. п. 1), кромя лицъ Гудейскаго ибраничовскаго; д) поступившихъ до достиженія призывнаго возраста въ войска военноопредѣляющіеся или охотники, а также въ фельдшерскія курсы; е) зачисленныхъ на военную службу изъ воспитанниковъ школъ солдатскихъ дѣтей войски гвардіи, а также фельдшерскихъ, школъ военно-сухопутнаго и морскаго вѣдомствъ и ж) лицъ достигавшихъ въ 1916 году призывнаго возраста и заявившихъ своевременно о желаніи исполнить военскую повинность военноопредѣляющіеся;

5-е. Лица, заявившіе желаніе исполнить военскую повинность въ качествѣ охотниковъ;

Принятые въ призывъ сего 1916 года на службу въ настоящее время войска будутъ временно распушены по домамъ (ст. 176^а Уст.) и обязаны явиться для поступленія на службу въ сборный пунктъ въ г. Галачъ въ Управленіе Уѣзднаго Военскаго Начальства 11 Юлія мѣсяца сего года;

Копечнымъ срокомъ отсрочки, предоставленной въ дочерный призывъ новобранцевъ 1915 г. по болѣзни, невозможности (ст. 47 Уст.) и по семейному положенію; (ст. 48^а Уст.) уставованъ 15 Января 1916 г., къ коковому сроку лица эти и должны явиться въ присутствіе.—

Подписаль: Предсѣдатель Присутствія Гр. Калининъ
Секретарь В. Тищенко

Другий з вищезначених чинників став наслідком мобілізацій 1914-1916 рр., внаслідок яких частка чоловіків-учителів загинула або внаслідок інвалідності не мала можливості повернутися до педагогічної роботи. Допомогу і безвідсоткові позики вчителям-інвалідам війни та сім'ям загиблих педагогів надавало Філаретівське товариство народної освіти [18, с.6-8]. Слід зазначити, що низький рівень заробітної платні вчителів на тлі підвищення рівня цін на товари першої необхідності в 1,5-2 рази спонукав педагогів-чоловіків шукати іншу роботу. Питання підвищення заробітної платні вчителям початкових шкіл та законовчителю піднімалися в пресі та на земських зібраннях, відповідні клопотання направлялися до органів державної влади [6, с.214-215].

За кількістю асигнувань на розвиток народної освіти у 1911 році (3650900 крб.) Полтавська губернія посіла перше місце у Російській імперії [24, с.13]. Джерелом коштів, які використовувалися на розвиток народної освіти на Полтавщині були як власні кошти земств, так і допомога й позики від казни. Так, у кошторис видатків земства на народну освіту на 1913 рік було закладено суми допомоги від казни у розмірі:

- на потреби початкової освіти – 3115,1 тис. крб;
- на професійну освіту – 66,9 тис. крб;
- на середню освіту – 17 тис. крб [24, с.4].

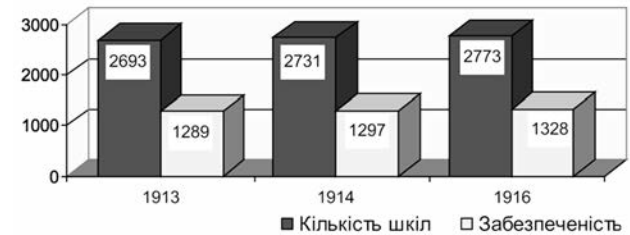
У 1914 році на потреби народної освіти було витрачено 5427991 крб, з них 2793582 крб отримали початкові училища Полтавської дирекції, а 599583 крб церковні школи. Таким чином, у 1914 р. 62,51% коштів, витрачених на народну освіту пішло на потреби початкових шкіл [12, с.114, 116]. З початком війни відбулося помітне скорочення асигнувань на народну освіту. Так, у 1915 році на розвиток народної освіти було виділено на 1290476 крб (31,2%) менше ніж у 1914 р., скорочення асигнувань торкнулося, в першу чергу такої статті видатків як «будівництво та ремонт шкільних будинків». Причиною зменшення витрат стали скорочення обсягу допомоги та позик від казни більше ніж на 1 млн. крб. та виконання деякими повітами власних програм шкільного будівництва [13, с.2]. Слід зазначити, що протягом війни загальна кількість початкових шкіл зростає, але

відбувається погіршення показників забезпеченості* ними населення губернії (Діаграма 2).

За період 1915-1916 рр. на 16% зросла загальна кількість дітей, які навчалися у початкових школах Полтавської губернії, на 01.01.1917 р. вона становила 229762 учня. У цей же період кількість дівчат-учениць збільшується з 32% до 37% [27, с.171].

Діаграма 2

Загальна кількість початкових шкіл в Полтавській губернії та забезпеченість ними дітей шкільного віку [27, с.170-171]

Окрім 80 початкових шкіл відкритих у губернії протягом 1914-1916 рр., під час війни починають працювати два вищих початкових училища та комерційне училище у Золотоноші, а до Полтави із західних губерній було евакуйовано Грубешівську чоловічу гімназію, Сувалкську жіночу гімназію та Віленське військове училище [16, с.9].

В умовах зростаючої економічної кризи губернське земство призначає нові та підвищує розміри існуючих стипендій у навчальних закладах. Так, у 1915 р. для учнів Дігтярівської ткацької майстерні було призначено 20 стипендій в розмірі 120 крб кожна від Романівського комітету [19, с.10-11], а з 1917 р. підвищувалися майже всі існуючі стипендії від губернського земства. Найбільші за розміром стипендії – 375 крб, отримували уродженці Полтавської губернії, які навчалися в Московському Строганівському та Петроградському барона Штигліца училищах, такий же розмір мала стипендія імені М.В.Лисенка для полтавців-учнів Київського музичного училища. Під особливим патронатом губернського земства знаходилася Лохвицька школа глухонімих, субсидії на утримання якої, починаючи з 1903 р. постійно зростали: ця практика продовжувалася і під час війни [7, с.18-21].

Водночас з піклуванням про підвищення рівня освіти педагогів губернське земство приділяло велику увагу покращенню матеріально-технічної бази шкіл, придбанню наочних посібників, відкриттю районних музеїв, вико-

* Під забезпеченістю розуміється кількість дітей шкільного віку яка припадає на 1 школу.

ристанню кінематографа у навчальних цілях. За клопотанням Полтавського повітового земства до кошторису на 1917 р. було внесено видатки у розмірі 1710 крб на придбання наочних посібників та двох пересувних музеїв вартістю по 600 крб кожний для задоволення потреб вчителів віддалених сільських шкіл. З огляду на обставини військового часу, які могли завадити придбанням посібників та музеїв, кошти, які виділялися на них мали бути перераховані до спеціального фонду [7, с.34].

У 1914 р. на Губернському земському зібранні постало питання про необхідність створення земського кінематографа, який мав слугувати для просвітницьких цілей. Планувалося два варіанта його впровадження: «земський кінематограф», з великим апаратом на бензиновому двигуні та механіком для його обслуговування та «шкільний» з апаратом типу «Кок» фірми «Пате», яким міг би управляти пересічний вчитель. «Великий» кінематограф мав би функціонувати при земських управах, а «шкільний» мобільно пересуватися по селах того чи іншого повіту. Для реалізації проекту планувалося залучати кошти повітових земств, так як придбання апаратів, оплата праці механіків та придбання кінострічок вимагали великих витрат*.

Заходи зі створення «земського кінематографа» є складовою одного з аспектів розвитку освітнього середовища на Полтавщині – створення в губернії системи позашкільної освіти. Під час Першої світової зростає зацікавленість дорослого населення в отриманні додаткових знань, пов'язаних як з військовою проблематикою (причинами війни та її можливими наслідками), так і з потребою зрозуміти місце людини у природі і суспільстві. У цей час стає помітним бажання дорослих жінок, чоловіків та літніх людей ознайомитися з історією і життям батьківщини, культурним розвитком людства [7, с.228-229]. Безумовно, що існуюча в губернії кількість бібліотек-читалень – 89 у 8 повітах з 15 не задовольняла існуючого попиту.

Розробку питання щодо побудови «народних будинків» на Полтавщині було доручено губернській земській управі ще у 1912 році. Але нагальним це питання стає з початком

війни та заборонаю продажу алкогольних напоїв: тверезе село мало знайти альтернативу горілці саме у «народних будинках», саме вони мали стати осередком для всіх видів позашкільної освіти. За задумом ініціаторів у такому будинку повинні були бути бібліотека-читальня та проводитися різноманітні навчальні курси, заняття, лекції й читання, організовуватися музеї, виставки, літературні вечори тощо.

Губернське земство розробило перспективний план побудови «народних будинків» на 1916-1928 рр., та визначило суми, які до відповідного фонду мали вносити повітові земства. На повітових земських зібраннях 1915 р. доповіді про позашкільну освіту та «народні будинки» були заслухані у 10 повітах, але відповідні суми на їх побудову до своїх кошторисів внесли тільки Кременчуцьке (6000 крб.) та Переяславське (10000 крб.) зібрання, Полтавське та Золотоніське зібрання вирішили відкласти відповідні асигнування до кінця війни [6, с.205]. Таким чином війна підняла проблему необхідності розбудови принципово нової структури позашкільної освіти і у той же час завадила її становленню. Тому протягом 1916 року уроки для дорослих відбувалися лише у Кременчуцькому, Лубенському, Пирятинському і Хорольському повітах, окрім того у Полтавському та Хорольському повітах діяли недільні школи. У 1916 р. 486 особи відвідали вищеназвані уроки та школи [27, с.178-179].

Таким чином, в історії розвитку освіти на Полтавщині в др. пол. XVIII – поч. XX ст. можна такі виділити періоди:

– (1738-1782 рр.) – відкриття Переяславської семінарії, невтручання влади у справу народної освіти та зростання кількості парафіяльних шкіл;

– (1782-1802) – освіта на колишній Гетьманщині розбудовується на загальноімперських засадах, у Кременчуці та Полтаві відкриваються навчальні заклади нового типу, відбувається поступовий занепад парафіяльних шкіл;

– (1802-1864) – низка освітніх реформ першої половини XIX ст. призводить до повної інкорпорації Полтавщини до освітнього простору Російської імперії, у Полтаві функціону-

* Так, великий бензиновий апарат коштував 1500-1800 крб., оплата послуг кваліфікованого кіномеханіка від 720 до 900 крб., стрічки ж, за відсутності власного виробництва та державної підтримки планувалося брати на прокат у підприємців [5, с.49-51].

ють освітні заклади, які надають початкову та середню освіту, в повітах – лише початкову;

– (1864-1917) – внаслідок реформи системи освіти та введення в губернії земського управління щороку відбувається зростання кількості навчальних середніх, технічних та початкових навчальних закладів; сфера народної освіти стає пріоритетним напрямком в діяльності земства.

До структури освітнього середовища Полтавської губернії напередодні війни входили нижні та вищі початкові училища, гімназії, реальні, ремісничі, спеціальні та технічні училища. Для навчальних закладів губернії була характерна висока внутрішня диференціація (за формою організації, за підпорядкуванням тощо). Суб'єктами освітнього середовища виступають учні та вчителі Полтавської губернії. На початку 1910-х рр. більшість учнів у середній та нижчій школах складають діти православного населення, вихідці з міщанських, купецьких, селянських та козацьких родин, а частка дворян поступово зменшується.

За цілою низкою показників, які характеризували стан початкової освіти, Полтавська губернія на початку 1910-х рр. займала одне з перших місць в Російській імперії.

Основними напрямками діяльності Полтавського губернського та повітових земств в галузі народної освіти під час Першої світової війни були:

- побудова нових навчальних закладів та підтримка інфраструктури існуючих;
- підвищення освітнього рівня викладачів початкових шкіл;

– створення сучасної матеріально-технічної бази навчальних шкіл;

– створення максимально сприятливих економічних умов для вчителів та учнів, які отримували стипендії від земства;

– розбудова мережі закладів позашкільної освіти.

Обставини військового часу вплинули на скорочення видатків на будівництво нових навчальних закладів, що погіршило показники забезпеченості населення губернії початковими школами, а програма із побудови «народних будинків» не була розпочата у повному обсязі. У той же час заходи, спрямовані на підвищення освітнього рівня вчителів початкової школи мали позитивні наслідки.

Безумовно, розвиток такої складної системи, якою є освітнє середовище потребує більш ґрунтовних досліджень. Поза увагою у даній роботі залишилися благодійницька діяльність вчителів та учнів, особливості виховання молодого покоління під час війни, проблема мови викладання у початкових школах Полтавщини. Достатньо цікавими можуть стати дослідження, в яких проблематика функціонування освітнього середовища під час війни буде досліджуватися з використанням історико-антропологічного підходу. Найбільш перспективними в цьому напрямку є студіювання, пов'язані зі створенням соціально-історичного портрету педагогів Полтавщини під час війни, визначенням «горизонту сподівань» вчителів губернії та дослідженням історії повсякденності.

Джерела та література

1. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

2. Закон України «Про загальну середню освіту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

3. Велецкий С.Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. – Полтава, 1894. – 144 с.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т.12, ч.3. Полтавская губерния. – Санкт-Петербург, 1848. – 118 с.

5. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 50 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1914. – 345 с.

6. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 51 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.

7. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 52 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.

8. Див., напр., Дрофа В.М. Образовательная среда как объект управления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gcon.pstu.ru/pedsovet/programm/-section=13_5_4_2.htm

9. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Академия наук. – Санкт-Петербург, 1787. – 275 с.

10. История міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1025 с.
11. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.
12. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.
13. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.
14. Павловский И. Ф. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская старина. – 1904, №1. – С.1-40.
15. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – 1312 с.
16. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: ЦСК МВД, 1904. – Т.ХХХІІІ: Полтавская губерния. – 315 с.
18. «Полтавские епархиальные ведомости» – 1915–№ 1.
19. 53-му Черговому Полтавському Губернському Земському Зібранню Губернської Земської Управи Доклади, Випуск ІІ. – Полтава: Друкарня Губерніяльного правління, 1918.
20. Реєнт О. П., Янишин Б. М.. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // УІЖ. – 2004. – № 4. – С.3-35
21. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. / Степан Сірополко; підгот. Ю. Вільчинський. – 2-е вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
22. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. – К.: Типография Т-ва Кушнерев и К, 1913. – 103 с.
23. Список населенных мест по сведениям 1859 года, т. ХХХІІІ Полтавская губерния. – Санкт-Петербург, 1862.
24. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916.
25. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – 239 с.
26. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916. – 241 с.
27. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.
28. Див., напр.: Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Сухенко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.; Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917 - 1920 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Богуславська; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.; Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799 - 1917 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / Г.Г. Яковенко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 20 с.
29. Хрестоматия по истории педагогики. – Т. IV. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции: Для высших пед. уч. завед., Автор – сост. Н. А. Желваков. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1936. – 516 с.
30. Див., напр., Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – 332 с.; Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914-1917). – М., 1960; Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. – К., 1965.

Виктор Саранча

Образовательная среда Полтавской губернии во время Первой мировой войны

Аннотация: В данной статье рассмотрено развитие народного образования на Полтавщине во время Первой мировой войны, определены составные части образовательной среды губернии, исследованы мероприятия губернского земства, направленные на развитие начального и внешкольного образования в 1914-1917 гг.

Ключевые слова: Первая мировая война, образовательная среда, Полтавская губерния, земство.

Viktor Sarancha

Poltava province educational environment during the First World War

Annotation: The article deals with the development of education in the Poltava region during the First World War. The elements of the educational environment of the province are defined. The district council activities aimed at the development of primary and non-formal education in the 1914-1917 are investigated.

Key words: World War, educational environment, Poltava province, district council.